

УДК 340.13

Поклонська Олена Юріївна –

кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри публічно-правових дисциплін
Університету сучасних знань

Olena Y. Poklonska –

candidate of juridical sciences,
Associate Professor, Professor of Public Law
University of Modern Knowledge
(57/3 Velyka Vasylkivska Street, Kyiv, 03150, Ukraine)

Поклонський Андрій Сергійович –

кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри приватно-правових дисциплін
Університету сучасних знань

Andrey S. Poklonsky –

candidate of juridical sciences,
Associate Professor, Professor of Private Law
University of Modern Knowledge
(57/3 Velyka Vasylkivska Street, Kyiv, 03150, Ukraine)

Зловживання правом та його подолання на міжнародному та регіональному рівні

Стаття присвячена дослідженню явища «зловживання правом» з точки зору його негативного прояву у різних правових системах. З метою з'ясування правової природи та змісту зловживання правом проаналізовано питання співвідношення правомірної та неправомірної поведінки. На підставі вивчення доктринальних джерел з означеної проблематики визначено шляхи подолання зловживання правом на міжнародному та регіональному рівні.

Ключові слова: право, законодавство, правомірна поведінка, зловживання правом, протидія, міжнародний та регіональний рівень.

Статья посвящена исследованию явления «злоупотребление правом» с точки зрения его негативного проявления в различных правовых системах. С целью определения правовой природы и содержания злоупотребления правом проанализированы вопросы соотношения правомерного и неправомерного поведения. На основании изучения доктринальных источников по обозначенной проблематике определены пути преодоления злоупотребления правом на международном и региональном уровне.

Ключевые слова: право, законодательство, правомерное поведение, злоупотребление правом, противодействие, международный и региональный уровень.

O.Yu. Poklonska, A.S. Poklonsky Abuse and Overcoming the Law at the International and Regional Level

The article is devoted to the study of the phenomenon of «abuse of rights» in terms of its negative manifestation in different legal systems. In order to clarify the legal nature and content of the abuse of law, the question of the relationship between lawful and wrongful conduct was analyzed. Based on the study of doctrinal sources on this issue, ways to overcome the abuse of rights have been identified at the international and regional levels.

The monitoring of foreign and national legislation in the article led to the conclusion that abuse of law is a phenomenon that permeates all branches of law and all groups of legal relations. The implementation of

knowledge and legal traditions of international and domestic regulation of this category makes it possible to develop new ways to combat abuse of law at the social and legal levels.

In our opinion, the legal significance of regulations aimed at counteracting the phenomenon of abuse of rights at the regional level in domestic law is significantly underestimated. The principle of inadmissibility of abuse of rights does not have its own stable logical theoretical construction, including at the constitutional and legal level, which indicates the need to enshrine it in a separate provision of the Constitution of Ukraine. At the same time, it should be recognized that effective counteraction to abuse of rights at the legislative level should be carried out both at the level of general legal principles and at the level of special industry regulations and norms.

Keywords: law, legislation, lawful conduct, abuse of law, counteraction, international and regional level.

Постановка проблеми. В загальній теорії права, так само як й в міжнародному праві, розвивається парадигма людських прав: від філософських засад до міжнародних стандартів у ділянці прав людини [1, с. 79]. Дослідники вивчають зазначену проблему з різних ракурсів. Зловживання правом завжди було та залишається невід’ємним «атрибутом» функціонування права та, водночас, актуальною проблемою як для науки, так і для практики.

Інститут зловживання правом є відносно новим для законодавства України та недостатньо розробленим в сучасній вітчизняній юридичній науці, наслідком чого є численні розбіжності у поглядах учених щодо його сутності та змісту. Зловживання правом уособлює у собі вольову та усвідомлену діяльність (дії) суб’єкта з недобросовісної реалізації свого суб’єктивного права не за його призначенням, що заподіює шкоду суспільним інтересам та / або особистим інтересам третіх осіб чи створює реальну загрозу її заподіяння при формальній правомірності такої діяльності (дій) [2, с. 33-34].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових джерелах різні підходи до змісту поняття «зловживання правом» обумовлені різними умовами розвитку права (соціальними, політичними, ідеологічними та ін.), досягненнями правової ідеї, відмінностями в суспільних науках, які досліджують це питання. Найбільш актуальні об’єкти дослідження зловживання правом є в теорії права, конституційному, цивільному, кримінальному праві й у філософії права.

Фундаментальною та основоположною базою дослідження вказаної проблематики є праці вітчизняних і зарубіжних учених-юристів, які стосуються загальних питань визначення

різних аспектів зловживання правом та його попередження, як то: С. Алексеєва, Х. Арендта, М. Байтіна, В. Бачиніна, М. Бойчука, М. Вебера, Л. Гумпловича, Р. Даля, І. Ісаєва, М. Кейзерова, В. Копилова, Х. Лассуелла, А. Лемойна, С. Лукса, Т. Маккарті, Є. Одегнала, Т. Парсонса, І. Саймона, В. Самохвалова, Ю. Фрицького, М. Фуко, Ю. Хабермаса та ін.

Невирішені раніше проблеми. Основними питаннями, що викликали дискусії серед науковців, були: визначення поняття «зловживання правом» і його ознак, виявлення чинників, що зумовлюють виникнення та функціонування цього соціального явища [3, с. 8]. Водночас, теоретична концепція категорії «зловживання правом», способів його попередження та подолання у доктрині досі не сформована. Відсутність цілісного уявлення про загальні закономірності зловживання правом, у т. ч. на регіональному рівні, породжують різнобічне розуміння його правової природи, ототожнення зі схожими правовими явищами і, як наслідок, – різне його застосування у процесі правового регулювання окремих видів суспільних відносин [4, с. 31], значні складнощі у юридичній кваліфікації та у виборі інструментів попередження та подолання.

Мета. З огляду на неможливість вивчення усіх аспектів задекларованої проблематики в межах наукової статті, зосередимось на дослідженні явища «зловживання правом» з точки зору його негативного прояву на міжнародному та регіональному рівні, а також на визначенні шляхів його виявлення, попередження та подолання.

Виклад основного матеріалу. Проблема зловживання правом бере свій початок з римського права, де римські юристи виробили

принцип *malitiis non est indulgentum* – недопущення дій з наміром завдати шкоди іншій особі. Принцип неприпустимості зловживання правом був закріплений у Німецькій Кароліні 1533 р. та у французькій Декларації прав людини та громадянина 1789 р. [5, с. 9-13]. Важливим кроком для юридичної науки було закріплення принципу неприпустимості зловживання правом у німецькому цивільному уложенні 1896 року, де у ст. 226 йдеться про те, що «неприпустимо здійснення права виключно з метою спричинення шкоди іншому» [6].

У ХХ сторіччі році питання зловживання правом набуло актуальності у Швейцарії та Франції. Зокрема, у ст. 2 Швейцарського цивільного уложення 1907 року зазначено, що «при здійсненні прав та виконанні обов'язків кожен повинен вчиняти згідно доброї совісті. Явне зловживання правом не користується захистом» [7, с. 2–7]. У французькій правовій доктрині існує точка зору, що будь-яке здійснення прав, що суперечить їх соціальним функціям являє собою зловживання правом (L. Josserand) [8, с.1016–1017]. Німецька доктрина також містить дві основні теорії щодо проблеми зловживання правом, так звані «внутрішню» та «зовнішню». Німецька «зовнішня» теорія зловживання правом деякою мірою схожа на одну із французьких та вказує на неможливість зловживання правом через саму природу прав, це суперечить моралі [8, с.1026–1028].

В Італійському цивільному кодексі немає прямої вказівки на категорію зловживання правом у загальних положеннях, однак ст. 883 встановлює заборону здійснення права власності виключно з метою спричинення шкоди іншим [9]. Схожі за своєю суттю й окремі положення Австрійського цивільного уложенні. Зокрема, у його ч. 2 ст. 1295 вказано, що «особа, яка здійснюючи свої права спричинила шкоду іншій, буде нести відповідальність тільки тоді, коли в неї був на це умисел» [10]. Дореволюційне цивільне право Росії також не містило норм про зловживання правом, однак у ст. 684 було зазначено, що «кожен зобов'язаний винагородити за шкоду і збитки, заподіяні кому-небудь його діянням або недоглядом, хоча б це діяння чи упущення і не становили ні злочину, ні провини, якщо тільки буде доведено, що він не був примушений до того вимогами закону або уряду, або

необхідною особистою обороною, або ж збігом таких обставин, яким він не міг запобігти» [7, с. 2–7].

Як бачимо, законодавство багатьох країн взагалі не містить прямої заборони зловживання правом, а в деяких країнах така нормативна заборона міститься лише на галузевому рівні – при нормативному регулюванні конституційних, цивільних, комерційних, арбітражних та інших правовідносин [3, с. 9]. Крім того, окремі із законодавчих положень є досить суб'єктивними та абстрактними (наприклад, «груба несправедливість за певних обставин»), а тому їх застосування на практиці для встановлення випадків зловживання правом видається доволі проблематичним.

Здебільшого зловживання правом полягає у дотриманні суб'єктом суспільних відносин формалізованих (об'єктивованих) норм позитивного права за посередництвом їх неадекватного тлумачення й подальшої реалізації та в одночасному порушенні змісту і сутності цих норм через заподіяння шкоди («зла») таким відносинам. Такі – «класичні» – зловживання є характерними для правових систем, в яких зміст позитивного права (окремих його інститутів, норм) відповідає природно-правовим ідеалам або, принаймні, зорієнтований на їх досягнення [11, с. 104].

Аналізуючи регіоналізм як характеристику прав людини, бельгійський професор міжнародного права Ж. Верховен стверджував про те, що «регіоналізм як форма об'єднання і співробітництва держав створює сприятливі можливості для подолання частини труднощів щодо ефективного досягнення універсального консенсусу, але ніщо насправді не може заборонити державам на регіональному рівні відхилитись від визнання та гарантій прав, що не визнані і не сприймаються ними як універсальні» [12, с. 336-337].

За своєю суттю зловживання правом є соціально-правовим феноменом, що означає наявність певних відхилень у поведінці суб'єктів правовідносин та полягає у заподіянні шкоди суспільним та/або особистим інтересам третіх осіб, а у окремих випадках, така поведінка може містити ознаки правопорушень [4, с. 33].

Багатоаспектність категорії «зловживанням правом» засвідчує відсутність

єдиних підходів до її тлумачення вітчизняними науковцями. У юридичній літературі вказується на те, що зловживання правом означає здійснення його за межами права [13, с. 427]. При цьому дослідники вказують, що зловживання правом завжди є усвідомленою поведінкою, хоча відповідне усвідомлення не завжди означає умисел, тобто правомочний суб'єкт може мати різні наміри, і відповідно, його дії по здійсненню права будуть усвідомленими діями. Разом із тим, «зловживання правом» має більш високу ступінь саме суб'єктивного аспекту заснованого на умисному намірі [14, с. 25].

Вважаємо, що зазвичай можливість вчинення зловживання є наслідком недосконалості норм позитивного права, відносної визначеності основоположних владорегулюючих правил поведінки, подекуди не встановленням меж дії державної влади, нечіткості передбачених прав і обов'язків по садових осіб, суб'єктивних факторів (низький рівень правової свідомості суб'єктів владовідносин, корумпованість владних структур та ін.) [15, с. 5].

При вирішенні різноманітних наукових проблем, пов'язаних з правовою природою правомірної поведінки, важливо зупинитися на питанні співвідношення правомірної та неправомірної поведінки, зловживання правом.

Насамперед зазначимо, що поведінка або дії, які формально не відповідають правовим приписам, не можна однозначно оцінювати як неправомірну [16, с. 51-52]. Потрібно визнати, що зловживання правом – це, безумовно, певний варіант соціально шкідливої поведінки, який засуджується як суспільством, так і державою, однак формально у багатьох випадках зловживання правом не є порушенням правових норм [16, с. 51-52]. При цьому потрібно пам'ятати, що зловживання правом не перетворюється у правопорушення або злочин лише до того моменту, поки відповідна поведінка не набуде ознак суспільної шкідливості або небезпеки, які визначені у законі. Отже, зловживання правом – це такий особливий варіант поведінки, який морально належить до правомірної лише до того моменту, коли держава відповідні зловживання не визнає як протиправні, встановивши це в законі [17, с. 97–105].

Незважаючи на багатоаспектність досліджуваного явища, істотними загальними ознаками, що вирізняють його з кола інших правових явищ, є такі: заподіяння шкоди шляхом здійснення права; здійснення права всупереч його основному призначенню, соціальній меті. Усі інші ознаки виступатимуть факультативними, прояв яких залежатиме від інших зовнішніх факторів, таких, наприклад, як: коло суспільних відносин, у якому виникає; статус суб'єкта (носія) права; характер шкоди; обсяг наданих прав; формалізованість права тощо [3, с. 9-10].

Опрацювання характерних ознак сучасної правової системи України дає підстави стверджувати, що на теперішній час у неї не існує суттєвих відмінностей від правових систем романо-германської правової сім'ї за способами творення, систематизації, тлумачення та застосування принципів і норм права. Вони посідають у правовій системі України центральне місце, забезпечуючи взаємодію між правовою системою в цілому та її компонентами, а також взаємозв'язок між правовою системою та іншими соціальними системами [18, с. 214]. Водночас приналежність вітчизняної правової системи до романо-германської не дозволяє використовувати судову практику в якості офіційного джерела права, тому законодавець повинен визначити в яких випадках реалізація права буде вважатися зловживанням.

Україна, яка розбудовує правову, соціальну та демократичну державу, бере активну участь у міжнародних і регіональних процесах. Співвідношення принципів і норм права в національній правовій системі України в умовах євроінтеграції є набагато складнішим, оскільки його не можна визначити лише з позицій вітчизняної юридичної доктрини та практики. У контексті європейського вибору людиноцентристський підхід – це ключовий критерій, на основі якого можливо правильно встановити форму співвідношення принципів і норм права у правовій системі України.

Важливим критерієм класифікації державної політики є її регіональний вимір, що співвідноситься з відповідною територією. Так, виокремлюють центральну, регіональну та муніципальну політику. Проте кожна з них має досить специфічну сутність [19, с. 17]. Зокрема,

відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади державної регіональної політики» від 5 лютого 2015 р., державна регіональна політика – це система цілей, заходів, засобів та узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб для забезпечення високого рівня якості життя людей на всій території України з урахуванням природних, історичних, екологічних, економічних, географічних, демографічних та інших особливостей регіонів, їх етнічної і культурної самобутності [20].

Чинна законодавча база України свідчить про те, що в ній загалом враховані не тільки національні, а й європейські вимоги і стандарти, і при тому можна спостерігати певну «хворобливість» у сферах правового регулювання, правореалізації, правозастосування, яку пояснити важко, якщо враховувати тільки недоліки тих чи інших правозастосовних механізмів. Пояснення «недієвості», часткової або повної, законодавчих норм слід шукати, на переконання М.Н. Марченко, і в емоційно-вольовій сфері розвитку та життєдіяльності індивідуума. Йдеться передусім про категорію «сприйняття права» [21, с. 5–6]. Важливою проблемою сьогодення, виміром якості нашого життя, успішного здійснення багатьох, а можливо, переважної більшості реформ є сприйняття права загалом, окремих його інститутів і норм, зокрема, в нашому суспільстві [16, с. 137].

У цьому контексті поділяємо точку зору О. Д. Тихомирова, згідно з якою визнання плюралізму та рівноправності культур, їх взаємодії на основі діалогу, необхідності

розвитку не тільки загальнолюдського, але й регіонального, національно самобутнього у світовому просторі, потребує подальшого вивчення принципів і норм права у «форматі» співвідношення загального, особливого, одиничного та унікального, що відповідає саме порівняльно-правовому чи компаративістському їх осмисленню [22, с. 52].

Висновки. Здійснений у статті моніторинг закордонного та національного законодавства спонукав до висновку, що зловживання правом є явищем, яке пронизує всі галузі права та всі групи правовідносин. Імплементация знань і правових традицій міжнародного і вітчизняного регулювання означеної категорії дає можливість виробити нові шляхи протидії зловживанню правом на суспільному та правовому рівнях.

На наше переконання, юридичне значення нормативно-правових приписів, спрямованих на протидію феномену зловживання правом на регіональному рівні у вітчизняному законодавстві істотно недооцінене. Принцип неприпустимості зловживання правом не має власної стійкої логічної теоретичної конструкції, у тому числі й на конституційно-правовому рівні, що вказує на необхідність закріплення його в окремому положенні Конституції України. При цьому варто визнати, що ефективна протидія зловживанню правом на законодавчому рівні повинна здійснюватись як на рівні загальноправових принципів, так і на рівні спеціальногалузевих приписів та норм регулювання.

Список використаних джерел:

1. Матат А.В. Загальна характеристика регіональної структури захисту прав людини. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 81. С. 78-82.
2. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записи*, 2013. № 1 (45). С. 23-35.
3. Мілетич О. О. Зловживання правом: теоретико-прикладний аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 18 с.
4. Буроменська Н. Л. Поняття та ознаки принципу заборони зловживання правом. *Правова держава*. 33'2019. С. 29-35.
5. Отраднова, О. О. Брюхно О. В. Зловживання правом як особливий різновид поведінки. *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 3. С. 9-13.
6. Das Bürgerliche Gesetzbuch. URL: <http://www.buergerliches-gesetzbuch.info/bgb/226.html>. (дата звернення: 10.11.2020).

7. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами. М.: Лекс-Книга, 2002. 160 с.
8. Vera Bolgár, Abuse of Rights in France, Germany, and Switzerland: A Survey of a Recent Chapter in Legal Doctrine, 35 La. L. Rev. (1975). URL:<http://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol35/iss5/4>. (дата звернення: 10.11.2020).
9. Il codice civile a portata di tutti / Il codice civile a portata di tutti. URL: <http://www.ilcodicecivile.com/search.htm>. (дата звернення: 10.11.2020).
10. Gesamte Rechtsvorschrift für Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Fassung vom 15.02.2013 / Gesamte Rechtsvorschrift für Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Fassung vom 15.02.2013. URL: <http://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622>. (дата звернення: 10.11.2020).
11. Полянський Т. Т. Зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження): монографія. Київ: Ред. журн. «Право України»; Харків: Право, 2013. 376 с.
12. Роговик О. Дискусія між універсалізмом та партикуляризмом (регіоналізмом) у сучасному міжнародному праві у контексті формування африканської системи захисту прав людини. *Європейські перспективи*. 2014. № 5. С. 100-106.
13. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом. *Известия АН СРСР*. 1946. № 6. С. 424-436.
14. Рясенцев В.А. Условия и юридические последствия отказа в защите гражданских прав (к ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик). *Советская юстиция*. 1962. № 9. С. 8-9.
15. Поклонська О. Зловживання державною владою як негативна форма її реалізації. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2011 (191). С. 3-6.
16. Свириденко Г.В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 215 с.
17. Казаков В. Н. Правосознание и правомерное поведение: монография. В. Н. Казаков, В. П. Малахов. Москва: Московский ун-т МВД РФ им. В. Я. Кикотя, 2002. 203 с.
18. Станько І.Я. Співвідношення принципів і норм права у правових системах України та Європейського Союзу. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2020. 264 с.
19. Державна політика: підручник / [редкол.: Ю.В. Ковбасюк (голова), К.О. Ващенко, Ю.П. Сурмін та ін.]. Київ: НАДУ, 2014. 448 с.
20. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 5 лют. 2015 р. № 156-VIII. URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/156-19> (дата звернення: 10.11.2020).
21. Марченко М. Н. Теория государства и права: учебник для бакалавров. М. Н. Марченко, Е. М. Дурябина. Москва : Проспект, 2016. 432 с.
22. Тихомиров О. Д. Принципы права в компаративистском контексте. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри*. Київ, 2012. Вип. 3. С. 52–57.

References:

1. Matat A.V. Zahalna kharakterystyka rehionalnoi struktury zakhystu prav liudyny. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava*. 2020. № 81. S. 78 82.
2. Rieznikova V. V. Zlovzhyvannia pravom: poniattia ta oznaky. *Universytetski naukovi zapysy*, 2013. № 1 (45). S. 23 35.
3. Milytych O. O. Zlovzhyvannia pravom: teoretyko-prykladnyi aspekt: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk:12.00.01; Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. Kyiv, 2015. 18 s.
4. Buromenska N. L. Poniattia ta oznaky pryntsypu zaborony zlovzhyvannia pravom. *Pravova derzhava*. 33'2019. S. 29 35.
5. Otradnova, O. O. Briukhno O. V. Zlovzhyvannia pravom yak osoblyvyi riznovyd povedinky. *Pravo i suspilstvo*. 2015. № 5. Ch. 3. S. 9 13.

6. Das Bürgerliche Gesetzbuch. URL: <http://www.buergerliches-gesetzbuch.info/bgb/226.html> (data zvernennia: 10.11.2020).
7. Emelianov V. Y. Razumnost, dobrosovestnost, nezloupotrebleniye hrazhdanskymy pravamy. M.: Leks-Knyha, 2002. 160 s.
8. Vera Bolgár, Abuse of Rights in France, Germany, and Switzerland: A Survey of a Recent Chapter in Legal Doctrine, 35 La. L. Rev. (1975). URL: <http://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol35/iss5/4>. (data zvernennia: 10.11.2020).
9. Il codice civile a portata di tutti / Il codice civile a portata di tutti. URL: <http://www.ilcodicecivile.com/search.htm>. (data zvernennia: 10.11.2020).
10. Gesamte Rechtsvorschrift für Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Fassung vom 15.02.2013 / Gesamte Rechtsvorschrift für Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Fassung vom 15.02.2013. URL: <http://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622>. (data zvernennia: 10.11.2020).
11. Polianskyi T. T. Zlovzhyvannia pravom (zahalnoteoretichne doslidzhennia) : monohrafiia. Kyiv: Red. zhurn. "Pravo Ukrainy"; Kharkiv: Pravo, 2013. 376 s.
12. Rohovyk O. Dyskusiia mizh universalizmom ta partykuliaryzmom (rehionalizmom) u suchasnomu mizhnarodnomu pravi u konteksti formuvannia afrykanskoï systemy zakhystu prav liudyny. *Yevropeïski perspektyvy*. 2014. № 5. S. 100-106.
13. Aharkov M.M. Problema zloupotrebleniya pravom. *Yzvestiya AN SRSR*. 1946. № 6. S. 424-436.
14. Riasentsev V.A. Uslovyia y yurydycheskye posledstviya otkaza v zashchite hrazhdanskykh prav (k st. 5 Osnov hrazhdanskoho zakonodatelstva Soiuzu SSR y soïuznykh respublyk). *Sovetskaia yustytsiia*. 1962. № 9. C. 8-9.
15. Poklonska O. Zlovzhyvannia derzhavnoiu vladoiu yak nehatyvna forma yii realizatsii. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. Kyiv, 2011 (191). S. 3-6.
16. Svyrydenko H.V. Pravomirna povedinka: teoretyko-prykladni zasady. Dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Kyiv. 215 s.
17. Kazakov V. N. Pravosoznanye y pravomernoie povedeniye : monohrafiya. V. N. Kazakov, V. P. Malakhov. Moskva: Moskovskiy un-t MVD RF ym. V. Ya. Kykotia, 2002. 203 s.
18. Stanko I.Ya. Spivvidnoshennia pryntsyviv i norm prava u pravovykh systemakh Ukrainy ta Yevropeïskoho Soiuzu. Dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav, Kyiv, 2020. 264 s.
19. Derzhavna polityka: pidruchnyk / [redkol.: Yu.V. Kovbasiuk (holova), K.O. Vashchenko, Yu.P. Surmin ta in.]. Kyiv: NADU, 2014. 448 s.
20. Pro zasady derzhavnoi rehionalnoi polityky: Zakon Ukrainy vid 5 liut. 2015 r. № 156-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/156-19>. (data zvernennia: 10.11.2020).
21. Marchenko M. N. Teoryia hosudarstva y prava: uchebnyk dlia bakalavrov. M. N. Marchenko, E. M. Duriabyna. Moskva: Prospekt, 2016. 432 s.
22. Tykhomyrov O. D. Pryntsyvy prava v komparatyvistskomu konteksti. *Almanakh prava. Osnovopolozhni pryntsyvy prava yak yoho tsinnisni vymiry*. Kyiv, 2012. Vyp. 3. S. 52-57.